

‘Religieus geweld’: bestaat dat wel?

Stefan Paas, 19 januari 2016

Dat er groepen en individuen zijn die religieuze motieven aanvoeren als *reden* om geweld te plegen, is onbetwistbaar. Kruisvaarders, kindermisbruikers, terroristen, de Ku Klux Klan, ze zijn er allemaal als de kippen bij om God aan te roepen als rechtvaardiging voor hun daden. Het is echter een veel lastiger vraag om te bepalen in hoeverre religie een *oorzaak* is van geweld.

Religie als reden en als oorzaak van geweld

We weten immers dat mensen voor hun gedrag nogal eens motieven aanvoeren die wetenschappelijk gezien moeilijk als oorzaken kunnen gelden. Mensen zeggen bijvoorbeeld dat ze door het lezen van Jonathan Safran Foer (*Eating Animals*, 2013) ervan overtuigd zijn geraakt dat ze geen vlees moeten eten, terwijl wetenschappers zich afvragen welke mensen überhaupt boeken van Foer lezen, hoe het komt dat vegetariërs vaker vrouwen zijn dan mannen, gemiddeld hoger opgeleid en vaker in een stad wonen. Allerlei oorzaken ‘van buiten’ blijken vaak betere voorspellers van gedrag dan ‘inwendige’ redenen die mensen zelf aanvoeren.

Juist bij religieuze redenen (openbaringen, geloofsovertuigingen, e.d.) wijzen wetenschappers vaak op sociaal-culturele, psychologische en biologische oorzaken die kunnen verklaren waarom iemand gelovig is of niet, waarom iemand zich tot een bepaald type geloofsovertuiging aangetrokken voelt, waarom de een gelovig blijft en de ander van z’n geloof valt, enzovoort. Zo bekeken is het eigenlijk vreemd om zomaar van jihadisten en andere religieuze geweldplegers de redenen te accepteren die ze zelf aanvoeren. Misschien heeft religie wel helemaal niet zoveel te maken met hun moorddadige gedrag – ongeacht wat ze zelf beweren.

Dit opschrijven is één ding; zoiets onderzoeken is veel lastiger. Er zijn drie belangrijke methodologische problemen bij het onderzoek naar religie als oorzaak van geweld: (1) ‘religie’ is een nogal ongrijpbaar fenomeen; (2) overtuigende correlaties tussen religie en geweld blijken moeilijk te vinden; (3) ‘religie’ is een fenomeen dat je zowel van binnenuit als van buitenaf kunt bekijken, en dat maakt nogal uit voor je conclusie.

‘Religie’ is een ongrijpbaar fenomeen

Een oorzaak in wetenschappelijke zin moet op z’n minst zo beschreven kunnen worden dat hij te onderscheiden is van andere mogelijke oorzaken. We kunnen dus alleen iets zeggen over religie als oorzaak van geweld, wanneer we in een persoon of groep de factor ‘religie’ zo precies mogelijk kunnen aanwijzen en afgrenzen.

Dit is vreselijk moeilijk, omdat ‘religie’ een buitengewoon ongrijpbaar fenomeen is. Bijna iedereen die dit leest heeft weliswaar een intuïtieve opvatting over wat wel en geen religie is. Voor de meesten heeft het iets te maken met ‘geloof in God of goden’. Maar dat is, zo blijkt telkens weer, een nogal protestantse gedachte. ‘Religie’ is veel meer dan geloof in bovennatuurlijke wezens, en voor heel veel religies is dat geloof helemaal niet zo belangrijk of zelfs afwezig. In tal van culturen is het zelfs heel moeilijk om iets aan te wijzen dat we ‘religie’ kunnen noemen. Dat komt niet omdat ze geen religie hebben, maar omdat religie zodanig met het hele leven verweven is dat men er niet eens een apart woord voor heeft.

Methodologisch is dit lastig. Aan de ene kant is ‘religie’ zo’n flexibel en vloeibaar fenomeen dat je geweld eigenlijk altijd wel met religie kunt koppelen (net als ‘cultuur’ of ‘politiek’). Aan de andere kant betekent de haast onmogelijke definieerbaarheid van religie dat zulke conclusies altijd aanvechtbaar zijn. Immers, als ‘religie’ overal wel mee te maken heeft, is het onmogelijk om specifieke correlaties (laat staan causaliteit) aan te wijzen tussen ‘religie’ en gedrag.

Overtuigende correlaties zijn moeilijk te vinden

Neem een laagopgeleide jongeman tussen de 18 en 25 jaar. Geef zo'n jongeman een lage intelligentie mee en gevoeligheid voor sociale beïnvloeding. Laat hem vroegtijdig van school gaan en geef hem een lastige gezinsachtergrond. Voeg 'moslim' aan de beschrijving toe. Maak hem werkloos. Laat hem opgroeien in een buurt met veel blootstelling aan leegstand, drugsgebruik, werkloosheid, gebroken gezinnen, en criminaliteit. We kunnen hem ook nog een migrantenachtergrond geven, eventueel gespecificeerd als 'gevlucht voor oorlogsgeweld'. Mogelijk heeft hij familieleden verloren en lijdt hij aan PTSS.

Zet nu duizend van dit soort jongens bij elkaar op een plein in Keulen. Maak het donker en oudejaarsnacht en zorg dat de politie onderbezet is. Hoe groot is de kans dat dit uit de hand loopt? Erg groot, weten we uit allerlei onderzoek. Oudejaarsnacht is een risico-event in alle statistieken. En laagopgeleide jongemannen zonder vast werk scoren bovengemiddeld in alle criminele statistieken. Massapsychologie doet de rest.

Verwijder nu 'moslim' uit de eigenschappen hierboven. Zou dat het gedrag van deze heren 'netter' en vrouwvriendelijker gemaakt hebben? Misschien, maar hoe stel je dat in vredesnaam vast? Een SCP-rapport liet vorig jaar bijvoorbeeld zien dat asielzoekers die in de jaren 1995-1999 binnengekomen zijn (overwegend moslims) inderdaad vaker werkloos en crimineel zijn dan de gemiddelde populatie. Maar als je corrigeert voor leeftijd, geslacht en opleiding, blijken zij ineens iets *minder* vaak werkloos en crimineel te zijn dan autochtone vergelijkbare jongemannen. Zou hun moslim-zijn juist dempend werken op crimineel gedrag?

Het probleem is: bij geweld zijn vrijwel altijd tal van factoren aan het werk, die allemaal invloed kunnen hebben. Natuurlijk kunnen we bovenstaand plaatje verder uitbreiden. We kunnen bijvoorbeeld zeggen dat vrouwonvriendelijk gedrag deel uitmaakt van 'Arabische' culturen en dat die weer beïnvloed zijn door de islam. Maar op die manier maak je het plaatje zo groot en complex dat je eigenlijk alles wel kunt bewijzen. Anders gezegd: we komen dat uit bij het eerste probleem, namelijk dat 'religie' zo veelomvattend en vloeibaar is, dat we altijd wel een manier kunnen vinden om geweld te verklaren vanuit religie. Wetenschappelijk hebben we daar niet zoveel aan, omdat zulke allesomvattende 'verklaringen' niets verklaren. Als alles religie is, dan is uiteindelijk niets meer religie.

Van binnenuit en van buitenaf

Onlangs had ik een twitterdiscussie met godsdienstwetenschapper Linda Woodhead. Zij was in het dagblad *Trouw* geïnterviewd over religieus geïnspireerd terrorisme. Daarbij gebruikte zij de term "extreem". Religies konden volgens haar 'extreem' worden en jihadisten waren daarvan een voorbeeld. Ik vroeg haar hoe zij dan aankeek tegen wat vrijwel elk onderzoek laat zien, namelijk dat die jihadisten helemaal niet zo religieus zijn. Ze gaan nauwelijks naar de moskee, nemen op reis het boek *Islam voor dummies* mee, blijken weinig tot niets te weten van islamitische theologie, lezen de koran niet zelf maar plukken wat citaten van websites, en ga zo maar door. Dus wat betekent het eigenlijk om hen 'extreem' te noemen als zij zo te zien nauwelijks serieus met hun religie bezig zijn?

Woodhead schreef toen iets als: jij kijkt er als theoloog naar en ik als godsdienstwetenschapper. Ze bedoelde dat theologen de neiging hebben om als het ware 'van binnenuit' een onderscheid te maken tussen 'goede' en 'foute' religie. Zo kunnen theologen zeggen dat geweldplegers die religie als rechtvaardiging aanvoeren eigenlijk geen echte gelovigen zijn, of dat zij een foute vorm van religie aanhangen. Woodhead suggereerde dat zij er objectiever, 'van buitenaf' tegenaan keek, omdat zij jihadisten gewoon op hun woord nam: als zij zichzelf als moslims beschouwen dan zijn ze het.

Dat is een interessante discussie, ook omdat ik als theoloog graag zou vragen aan de godsdienstwetenschapper waarom zij blijkbaar wel onderscheid mag maken tussen 'extreme' en 'gematigde' religie en ik als theoloog niet tussen 'goede' en 'foute' religie. We maken immers altijd onderscheid als we ergens goed naar kijken? Een godsdienstwetenschapper heeft natuurlijk geen andere keus dan alles als 'religie' te beschouwen wat zich zo aandient. Maar een gelovige of een theoloog heeft net zo goed recht om iets te zeggen over wat hij of zij beschouwt als een geldige uitdrukking van een religie en wat niet. Voor het

overgrote deel van de moslims zijn IS-terroristen geen echte moslims, en vrijwel alle belangrijke islamitische theologen hebben hetzelfde gezegd. Zij zijn van mening dat niet religie de oorzaak is van jihadistisch geweld, maar iets anders, iets dat de religie vervuult en vervormt.

De tegenopmerking luidt vrijwel altijd: "Ja, maar wie kan bepalen wat de ware islam is?". Nu, ik zou zeggen: *als* iemand het kan bepalen dan toch de mensen die zelf overtuigd moslim zijn, werk maken van hun religie, de geschriften bestuderen, kennis hebben van de traditie, en openstaan voor debat en overleg met medemoslims.

Methodologisch is het voor een wetenschapper zaak om dit 'binnenperspectief' serieus te nemen. Gelovigen hebben zelf ook opvattingen over wat hun religie inhoudt en wie deze religie het best vertegenwoordigen. Zeker wanneer de afwijzing van bepaalde geloofsvormen (zoals die van IS) zo massaal is als nu het geval is bij moslims, dan moeten we daar op de een of andere manier recht aan doen. In de ogen van de meeste moslims zijn jihadisten criminelen die misbruik maken van de islam om hun moordlust een sacraal tintje te geven. Net zoals de moordlust van Lenin, RAF en Rode Brigades meestal niet wordt verklaard vanuit hun gedeelde ongodsdienstigheid en die van de IRA of Breivik niet vanuit hun gedeelde christelijkheid, zo moeten we niet te snel het geweld van IS verklaren vanuit hun moslim-zijn.

Tot slot

Er lijkt in onze seculiere samenleving sprake van een merkwaardige fascinatie voor religie in combinatie met geweld. We kunnen wel van een obsessie spreken, want wetenschappelijk blijkt het erg moeilijk (misschien wel onmogelijk) om een betrouwbare en overtuigende causaliteit aan te wijzen tussen religie en geweldpleging. Het aantal 'godsdiensoorlogen' blijkt slechts een fractie te zijn van het totale aantal oorlogen (zie Axelrod & Philips, *Encyclopedia of Wars*). Met Parijs vers in ons geheugen, is het moeilijk te geloven, maar de jaarlijkse Interpolrapporten over terrorisme in Europa laten zien dat de rol van religieus geïnspireerd terrorisme marginaal is als we kijken naar het totale aantal terroristische aanslagen in Europa (een half procent van alle aanslagen tussen 2006-2013). En in Nederland zelf? Daar stierven tussen 1950 en 2009 ongeveer dertig mensen als gevolg van terreur. Slechts één van hen, Theo van Gogh, was slachtoffer van een religieus geïnspireerde terrorist.

Tegelijk staat vast dat religie morele *rechtvaardiging* kan geven voor geweld (ongeacht wat de oorzaken ervan zijn) en dat het geweldplegers van *scenario's* voorziet waarmee ze hun moordlust kunnen 'heiligen' (aldus Mark Juergensmeyer). Verreweg de meeste gelovigen beschouwen dit als misbruik van hun religie, maar het is aan hen om zoveel mogelijk te voorkomen dat dit misbruik kan plaatsvinden. Die verantwoordelijkheid speelt op alle niveaus: de uitleg van geschriften, de manier waarop geloofsgemeenschappen functioneren en de wijze waarop leidinggevende gelovigen deelnemen aan het publiek debat.